

George NEAGOE
(Institutul de Istorie și Teorie
Literară „G. Călinescu”,
Academia Română, București)

**Statutul cărților de literatură
în era digitală. Relația dintre notele
de subsol și Wikisource.
Locul edițiilor filologice
și al celor critice**

Abstract: (The Status of Literature Books in the Digital Age. The Relation Between Footnotes și Wikisource. The Place of Philological and Critical Editions) In this paper we propose to discuss the consequences of the fact that in the digital age it is impossible to associate the book only with the library. Literature has apparently recovered its etymological denotation. Everything that is written today and attracts a visible community of Internet users is mistaken for literature. Fiction itself, which until the middle of the 15th century circulated in manuscripts, was integrated into the recent general landscape, being found on the same "shelf", i.e. on one digital page at a time, having unequal lines, supporting in itself the postulate that on internet almost anything is at a click away. *Wikisource* platform – so useful when a volume of a classic is out of reach and libraries are closed – raises some concerns from the perspective of philological standards. The text posted online, which we copy into a Word file to make an argument, is not necessarily taken from a scientific edition. Therefore, doubts arise about many linguistic forms. Accuracy, an intellectual virtue needing patience, collides with the rapidity of accessing information.

Keywords: *digital humanities, critical editions, philological editions, footnotes, Wikisource.*

Rezumat: În această lucrare ne propunem să discutăm despre consecințele faptului că în era digitală este imposibil să mai asociem cartea doar cu biblioteca. Literatura și-a recuperat, după câte se pare, denotația etimologică. Tot ceea ce se scrie azi și atrage o comunitate vizibilă de internauți se aseamănă cu literatura. Beletristica însăși, care până la mijlocul secolului al XV-lea circula în manuscrise, a fost integrată în peisajul general recent, regăsindu-se pe același „raft”, adică pe câte o pagină digitală, având rânduri inegale, susținând în sine postulatul că pe internet aproape orice lucru stă la un clic distanță. *Wikisource* – atât de utilă când un volum al vreunui clasic nu este la îndemână, iar bibliotecile sunt închise – stârnește câteva nelămuriri din perspectiva standardelor filologice. Textul postat în mediul online, pe care îl copiem într-un fișier Word ca să alcătuim o argumentație, nu e neapărat preluat dintr-o ediție științifică. Prin urmare, apar îndoieli cu privire la multe forme lingvistice. Acuratețea, o virtute intelectuală cronofagă, se ciocnește de rapiditatea accesării informației.

Cuvinte-cheie: *digital humanities, ediție critică, ediție filologică, note de subsol, Wikisource.*

În cele ce urmează, vom încerca să reliefăm câteva coordonate ale contactului dintre internet și educația de tip umanist, în urma căruia, de peste două decenii, s-a

dezvoltat, prin diversificări metodologice, un sector inovator, dar eterogen, recognoscibil prin sintagma generică de *digital humanities*, atestată pentru prima dată, din informațiile prezentate pe platformele virtuale de popularizare a științei, în culegerea de studii *Companion to Digital Humanities* (Oxford: Blackwell, în Colecția „Blackwell Companions to Literature and Culture“, 2004), îngrijită de Susan Schreibman, Ray Siemens și John Unsworth¹. Faptul că apelăm la o sursă oricând contestabilă este relevant pentru amestecarea straturilor de cunoaștere în orice polemică asupra acestui subiect. De altfel, la data apariției, în 2001, *Wikipedia* a readus în atenție, paradoxal pentru progresul în numele căruia a fost inventată, o serie de strategii care țin mai degrabă de cultura orală, evitând noțiuni precum *autoritate*, *paternitate* sau *originalitate*, preferând trăsături ale mentalității folclorice. Anonimatul, colaborarea între persoane neidentificabile, colportajul și, nu în cele din urmă, amalgamarea, înțeleasă ca un aliaj între mercur (metalul lichid și toxic) și aur (metalul rar și prețios) sunt practici consecvente, deși *Wikisource* și *Wikipedia*, componente ale portofoliului *Wikimedia*, nu constituie decât o mare intersecție, în care puterea simbolică a personalităților culturale se limitează, oferindu-le oportunitatea și celor bine pregătiți, dar neomologați drept specialiști, neintegrat în universități sau în institute de cercetate, să demonstreze îndreptățirea efortului de pregătire în afara unui sistem de școlarizare:

“At Wikipedia, credibility isn’t about an author’s credentials; it’s about an author’s contributions” (Weinberger 2007, 135).

Așadar, *digital humanities* constituie o dimensiune *sine qua non* a civilizației actuale datorită timpului foarte scurt necesar pentru a ajunge o anumită informație. Rapiditatea accesării constituie o prioritatea în detrimentul verificării corectitudinii enunțului. Printr-un efect incontrollabil de răspândire, prin globalizarea și prin democratizarea accesului la resursele din universul *world wide web*, utilizatorul s-ar afla „la un clic distanță“ de achizițiile intelectuale și de formarea autonomă a unor competențe. Oricine se ocupă de asemenea chestiuni – fie într-un cadru instituțional, fie pe cont propriu – se formează ținând către un ideal compozit și instabil de *erudiție*, având ca temei nu neapărat o cultură solidă, ci, mai degrabă, disponibilitate pentru a-și completa abilitățile și cunoștințele. Cineva i-a comparat pe acești oameni – înzestrați

¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_humanities, nota 24. Cartea este disponibilă online la adresa următoare: <https://companions.digitalhumanities.org/DH/>. Această sintagmă s-a răspândit foarte repede, fără a o înlocui pe cea de *humanities computing*, dovadă că, în lucrarea de tranziție, publicată sub direcția celor trei specialiști Susan Schreibman, Ray Siemens și John Unsworth, se găsește articolul *The History of the Humanities Computing*, semnat de Susan Hockey (https://companions.digitalhumanities.org/DH/?chapter=content/9781405103213_chapter_1.html). De asemenea, la un an distanță, Willard McCarthy (<https://www.mccarty.org.uk/>), coeditor, alături de Ian Lancashire (<https://www.english.utoronto.ca/people/directories/all-faculty/ian-lancashire>), al celui dintâi număr al *The Humanities Computing Yearbook 1988* (Oxford: Clarendon Press, 1988), a publicat o monografie a subiectului, intitulată *Humanities Computing* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2005).

cu receptivitate pentru enciclopedism, dornici să asimileze operațiuni filologice, proceduri editoriale și modele computaționale, fără a apela direct la instanța unui mentor –, cu inventatorii unor programe de ultimă oră (engl. *cutting edge*), asumându-și, totodată, riscurile inerente de a recurge la resurse neconvenționale și inițiative ineficiente, rapid abandonate. Dar, după câte se pare, s-a creat deja o comunitate mondială care percepe altfel ce presupune rolul de intelectual umanist și care încearcă să depășească blocajul eventualelor amânări sau eșecuri:

“Hackers are autodidacts. From the earliest hackers working at large research universities on the first networks to anyone who deserves the term today, a hacker is a person who looks at systemic knowledge structures and learns about them from making or doing. They teach themselves and one another because they are at the bleeding edge of knowledge about that system” (Ted Suiter 2013, 8).

Există savanți care nu sunt neapărat filologi sau nu sunt preocupați în mod necesar de tradițiile manuscrise, de multiplele divergențe și neconcordanțe pe care acestea le ilustrează, așa cum unii dintre cititorii redutabili, axați asupra interpretării, nu au în orizontul lor de așteptări necesitatea unei ediții critice sau filologice. Prin mijlocirea computerelor, s-a ajuns la un nivel foarte profund al acribiei, determinându-i pe savanți să-și formeze competențe noi și să posede dexterități nebănuite. De pildă, tipologia și circulația manuscriselor, inventarierea alfabetelor, copiștii, traducerile, centrele tipografice, cărțile (numărul edițiilor succesive și tirajele), arhivele au un potențial ridicat pentru a crea hărți interactive. Astfel, informatizarea ajută la îngemănarea hărților virtuale, cu istoria, filologia, literatura, geografia, antropologia și teologia:

„With these developments there are signs of a greater variety of scholarship in the field of textual studies. There is and always will be the need for the traditional textual critic, strong on philology and attentive to detail; and anyone working in the field will be wise to nurture these virtues. But there are now also researchers with speed and fluency in electronic media who are bringing new ideas and new skills to the discipline“ (Parker 2008, 1).

Critica de text are implicații de anvergură pentru o cât mai precisă comprehensiune asupra conținutului textelor, istoriei literaturii și a studiilor biblice. Calculatoarele au fost folosite încă de la începuturi pentru a încerca să ușureze ceea ce a fost numită drept „the idiot work“ (Shillingsburg 1996, 139) în editare. Colaționarea automată și generarea ramificațiilor legate de circulația și interdependența surselor sunt încă la începutul lor – sau, cel puțin, nu într-atât de avansat pe cât s-ar fi dorit – dar, pe măsură ce gradul de creativitate digitală sporește, iar aplicațiile ajung tot mai sofisticate, se anticipează descoperiri semnificative. Comprimarea timpului necesar interacțiunii cu informația din sfera umanistă a condus și la prelucrarea tot mai accelerată a datelor, conducând și către un efect advers, și anume tentația de a crede că accesul la manuscris/ carte/ document/ izvor amintește de îndemnul umanismului

renascentist de a ne întoarce *ad fontes*. Totuși, trebuie scos în evidență amănuntul că, în zorii erei digitale, nu se mai pune accentul pe o versiune ideală, originară, cât mai amplu restaurată a unui text, fixată sau canonizată prin intermediul unui/ unor volum(e) tipărite, ci pe posibilitățile de afișare interșanjabilă a versiunilor, pe lectura arborescentă, pe accesarea linkurilor care trimit către modulele atașate textului digital (manuscrise, adnotări, interpolări, lecțiuni incerte, glosare, note editoriale etc.). Textul digital este în continuă reșapare. Mutația tinde să devină o condiție a ontologia lui:

“Fluid textuality is mobile and mutable and changes in many ways according to multidimensional patterns. For this reasons, a processable representation of textual fluidity requires a non-linear model” (Buzzetti, Rehbein 1997, 34).

Într-un orizont larg al dezbaterii despre literatură încărcată și vândută în mediul online (prin PDF sau prin e-Book, cea din urmă bazată pe tehnologia HTML) sau produsă direct pe site-uri (*born-digital objects*), aceste domenii interconectate promovează învățarea la distanță în societatea informațională, conturând un nou profil al *autodidactului*, care se vede pus în situația de a inventa principiile, de a le supune spiritului critic, de a propune soluții și de a reveni asupra unor aspecte problematice. Treptat, tehnicile de lucru au decantat, în volumul constant amplificat al disciplinelor reunite sub umbrela terminologică respectivă, cel puțin trei direcții majore de interes în *digital humanities*:

“The term ‘digital humanities’ may be understood in three different ways: as ‘digitized humanities’, by dealing essentially with the constitution, management, and processing of digitized archives; as ‘numerical humanities’, by putting the emphasis on mathematical abstraction and the development of numerical and formal models; and as ‘humanities of the digital’, by focusing on the study of computer-mediated interactions and online communities” (Roth 2019, 616).

În realitate, coexistă un lanț al definițiilor legitime, evidențiind o serie de trăsături în detrimentul altora¹. Găsirea unei definiții care să atragă după sine formarea unei majorități solidare nu este neapărat un deziderat. *Digital humanities* stârnesc provocări imprevizibile și generează antagonisme în rândul cercetătorilor. În absența unui potențial consens, cercetătorii domeniului caută răspunsuri la întrebări care au transformat critica textului într-o disciplină cu principii relativ stabile. În lucrarea de față, ne preocupă zona referitoare la *digitized humanities*, concentrându-ne atenția asupra edițiilor filologice și al celor critice, realizate pornind de la texte cu valențe literare. De asemenea, vom fi atenți și la expansiunea ariei *humanities of the digital*, căutând să nuanțăm relația dintre cărțile tipărite – în care nu se poate interveni oficial decât prin scoaterea unui tiraj corectat – și mediile online (*Wikisource*) unde se găzduiesc, precum într-o digitecă, acele cărți digitizate din operele scriitorilor care au

¹ Pe site-ul <https://whatisdigitalhumanities.com/>, utilizatorul poate selecta funcția “New Quote”, iar din baza de date se va afișa una dintre cele 817 de posibile definiții, adunate între 2009 și 2014.

ieșit de sub incidența legislației privitoare la drepturile de autor. Dialogul dintre bibliografie și webografie poate fi sistematizat în câteva coordonate. Pe de o parte, instituția mentoratului s-a șubrezit odată cu iluzia accesibilității. Luminozitatea ecranului a substituit lumina ce vine odată cu uzura fizică de la masa de lucru. Pe de altă parte, nu putem ascunde că modalitatea de a cerceta un text electronic oferă surprize foarte frumoase. Combinația de taste Ctrl + F/ G este un mijloc eficient de a urmări structurile predilecte ale unui autor.

“The basic procedures and goals of scholarly editing will not change because of digital technology. True, the scale, range, and diversity of materials that can be subjected to scholarly formalization and analysis are all vastly augmented by these new tools. Besides, the emergence of born-digital artifacts creates entirely new critical opportunities, as well as problems, for librarians, archivists, and anyone interested in the study and interpretation of works of culture. Nonetheless, the goals of the scholar remain unaltered preservation, access, dissemination, and analysis-interpretation-as does the basic critical method, formalization” (McGann, Buzzetti 2006, 52).

Avantajele aduse de PC, laptop, tabletă, iPhone, smartphone și kindle ar fi: timpul consacrat citirii pe durata transportului în comun; găsirea cu ușurință a textelor ieșite de sub incidența legislației drepturilor de autor; selectarea cuvintelor și a construcțiilor recurente; lejeritatea de a face adnotări; aspectul economic, bineînțeles, este decisiv: cartea tipărită costă, uneori, mai mult decât un abonament la internet. Trebuie, cu toate acestea, să observăm și reversul medaliei. Din punctul nostru de vedere, este și un factor menit să degradeze relația firească dintre maestru și discipol, să perturbe tradiția bazată pe citirea unor repere bibliografice și să încurajeze izolarea în recurenta interacțiune a individului cu ecranul dispozitivului digital, după cum recunosc unii dintre promotorii acestui val de expunere la stimuli culturali. În plus, este o iluzie să sperăm ca prin digitizarea cărților tipărite, prin digitalizarea textelor care au/aveau scopul de a fi imprimate între coperte sau prin ușurința de a accesa *Wikisource*, suntem în posesia unei digiteci. Utilizarea depinde de valabilitatea platformei și, nu de puține ori, se întâmplă ca părți consistente de informație digitală să dispară de pe *world wide web*:

“Regardless of the acceptance and use of the term ‘digital humanities’, a working definition remains elusive even to those that call themselves digital humanists. It is not clear whether the digital humanities are a field, a technique, or a trend, or if such definitions are antithetical to the scholarly project. Scholars argue over whether the digital humanities should emphasize digital building or theorizing and contest hack versus yack” (Earhart 2015, 3).

Adevărul vehiculat recurent în debaterile pe marginea *digital humanities* constă în insistența evidențierii caracterului lor proteic. Concepută ca *work in progress*, analiza textuală făcută sub lupa computațională vădește statutul mobil al textului literar editat potrivit cerințelor impuse de interfața ecranului. Valorile cu care operează orice

platformă online care afișează un text editat după criteriile istorico-critice sunt, printre altele, sistemul reticular al referințelor/ al marcajelor ilustrat prin (hyper)linkuri, actualizarea bazei de date în funcție de starea de fapt a cercetării, acceptarea prezumției că efortul de sistematizare filologico-digitală este supus corijărilor inevitabile:

“The pervasive linkage between different contents and parts promote a modularized structure and a module oriented vision of scholarly editions. Instead of concentrating on one authoritative reading as the primary goal and content, digital editions connect various forms of representation with editorial knowledge and contextual material. This is brought to the public in the process of a fluid publication in a double sense. What we see on the screen is often generated in real time from the current state of data, representing the current state of the editorial knowledge in a project. This is one aspect of fluidity. The other is the loss of a distinct moment of publication. Release early – release often! The edition loses its recognisability as an authoritative, final statement. Instead, it becomes a permanent but potentially always changing documentation of an ongoing examination and processing of the objects in question. In this way, the edition as a publication is a process rather than a product” (Sahle 2016, 29).

Bazele de date create în urma procesului de scanare și de încărcare în mediile *world wide web* au influențat apariția specialistului care vizitează mai des site-urile electronice decât bibliotecile. Relația cu obiectul virtual s-a sedimentat până în punctul în care suntem pe punctul de a considera că sălășluiește orice răspuns. Să reținem perspectiva conform căreia obiecțiile la adresa tehnologiei digitale vin dinspre civilizația scrisului. Este o observație perfect justificabilă sub aspectul mutațiilor valorice. Globalizarea, promovată prin sentimentul de apartenență la o comunitate transnațională sau diseminarea rezultatelor cercetării în pofida inechităților economice, în regiuni unde se manifestă preocupări intense pentru știința textului reprezintă constante ale gândirii momentului de față. Pare că munca în bibliotecă și consecința ei imediată, respectiv *bibliografia*, sunt dominate de cercetarea efectuată de la biroul din facultate sau de acasă. Timpul consacrat activităților științifice s-a redus potrivit exigențelor societății deschise, care favorizează salturile și arderea etapelor. S-a diminuat impactul călătoriei de studii și a contactului direct cu obiectului de cercetat. Computerul ne arată o interfață care ne trimite dintr-un mănunchi de informații la altul, făcând foarte anevoioasă sistematizarea și structurarea unui sens. Într-o zonă esențială pentru înțelegerea noțiunii de *ediție critică*, respectiv cea a studiilor biblice, s-a ajuns la situații de neimaginat fără studiul în arhive și/ sau în muzee:

“For example, and although much less ambitious than Hoskier’s enterprise, I am in the process of completing a monograph centred around four studies that required reading parts of every Greek manuscript of the book of Revelation, culling relevant data from different aspects of these artefacts. I was able to explore these manuscripts in only about two years, because the images of the manuscripts and other information about them was already aggregated in a number of websites designed for such research. And in this process, the quality of digital images – whether high or low – raised new and unforeseen

questions about a particular manuscript. I did of course visit libraries and museums to personally view manuscripts during this time, but the majority of my work occurred at my desk in a country with only two Greek copies of the book of Revelation (P47 and GA 61)“ (Allen 2019, 14).

Atașarea culturii clasiciste, lingvistice, filologice, istorice, teologice, filosofice, antropologice și literare de mediul virtual consolidează concepția că ne putem dispensa de cărțile tipărite (și în special de manuale) și de oamenii care, prin natura și scopul profesiei, arată și explică modalitățile de aplicare a instrumentelor fundamentale de cercetare. Se trece de la o civilizației a scrisului (tipărit) către una fundamentată pe imaginea prelucrată de ecran și pe informația ghidată prin trimiterile încrucișate oferite de linkuri.

“Digital Humanities necessarily partakes in and contributes to the ‘screen culture’ of the 21st century. From stationary computer monitors to mobile tablets, postage stamp sized-LCDs on communication devices to dynamic, building-sized images capes, screens have become pervasive in contemporary life. What this means is that the visual becomes ever more fundamental to the Digital Humanities, in ways that complement, enhance, and sometimes are in tension with the textual” (Burdick, Drucker, Lunenfeld, Presner, Schnapp 2012, 11).

Chiar dacă s-a subliniat de mai bine de treizeci de ani necesitatea sau chiar caracterul indispensabil al instrumentelor electronice pentru a evidenția mai repede diferențele de lecțiune și de așezare a textului în pagină – „we will need the facilities of reader-driven editions to achieve the flexibility and lack of closure that difference observes“ (Greetham 1993, 17) – au existat voci bine argumentate, care au temperat entuziasmul celor care considerau că, odată cu intrare pe scenă a sistemelor computaționale, vom asista la o revoluție absolută:

“Computerization is simply the latest chapter in the long story of facilitating the reproduction and alteration of texts; what remains constant is the inseparability of recorded language from the technology that produced it and makes it accessible“ (Tanselle 1995, 288).

Ca și în cazul interfețelor dezvoltate în perioada de construire a edițiilor digitale, o abordare a textului întreg încearcă să elimine din discuție intervențiile și deformările. Pe măsură ce *digital humanities* experimentează impactul extragerii și al sistematizării datelor, tratarea textului este mai puțin o reprezentare și mai mult o interpretare creată printr-un algoritm. S-ar putea infera că această mare descoperire, de care beneficiem în munca intelectuală, se comportă precum un cal troian. Vine cu o suită de funcții ușor de asimilat, dar determină și o detașare de fondul sufletesc. Alterarea simțurilor periclitează voința și spiritul de discernământ. O ediție tipărită digitalizată nu echivalează, în mod obligatoriu, cu ceea ce presupune o ediție digitală: “A digitised edition is not a digital edition” (Sahle 2016, 27). O ediție digitală nu poate fi tipărită

fără pierderea din informații și/ sau din funcționalitate. Ediția digitală este ghidată de alte coordonate. Dacă paradigma unei ediții se limitează la spațiul bidimensional al „paginii” (de pixeli sau de hârtie) și la mijloacele tipografice de informare și de reprezentare, atunci nu este o ediție digitală. E drept că majoritatea editorilor care se ocupă acum de digitizare nu-și concep demersurile fără a avea în fața ochilor, în chip constant, oglinda unei pagini tipărite. Ei au fost întotdeauna conștienți de singurul punct final posibil (cartea tipărită) poate chiar mai mult decât de punctul de plecare (documentele prelucrate). În ciuda acestor aspecte, s-a formulat o ipoteză greu de ocolit în studiile filologice, în cele biblice și în *digital humanities*.

Indiferent dacă sunt digitizate, digitalizate sau tipărite, o ediție filologică și o ediție critică rămân obiectul unor controverse iminente: cui se adresează?; ce text de bază folosesc?; de unde se preia textul?; cine îngrijește textul?; cum arată forma grafică (copiere/ transliterare interpretativă/ pagină imprimată/ HTML)? În aceste întrebări vom regăsi imposibilitatea de a suprapune interesele de cercetare ale filologilor în sens larg (de la editori, până la istorici, critici literari și comparatiști) și cele ale cititorilor pasionați. Pentru cea de-a doua categorie, aparatul critic care însoțește textul, de pildă notele de subsol, reprezintă o dimensiune dispensabilă. Totodată, cine citește din plăcere sau din nevoia de a-și completa cunoștințele nu este preocupat de diferențele lingvistice între o formă regională și una literară, între două lecțiuni paronimice concurente, între o variantă prezentă în manuscris și una perpetuată prin tipărirea unei corijări neimpuse, făcută în urma colaționării manuscrisului cu dactilograma pregătită pentru tipar. Lectura literară persistă, diversificându-și audiența, dar, în era digitală, literatura se dispensează, aparent accelerat, de mitul cărții.

Bibliografie

Cărți de autor unic

- Earhart, Amy E. 2015. *Traces of the Old Uses of the New. The Emergence of Digital Literary Studies*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Parker, D. C. 2008. *An Introduction to the New Testament Manuscripts and Their Texts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahle, Patrick. 2016. *What is a Scholarly Digital Edition?* in *Digitaly Scholarly Editing* (edited by Matthew James Dricoll and Elena Pierazzo). Cambridge, UK: Open Book Publishers.
- Shillingsburg, Peter. 1996. *Scholarly Editing in the Computer Age: Theory and Practice*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Weinberger, David. 2007. *Everything is miscellaneous: the Power of the New Digital Disorder*. New York: Henry Holt and Company.

Cărți colective

- Burdick, Anne; Drucker, Johanna; Lunenfeld, Peter; Presner, Todd and Schnapp, Jeffrey. 2012. *Digital Humanities*. Cambridge, MA: MIT Press.

Capitole publicate în cărți colective

- Buzzetti, Dino, Rehbein, Malte. 1998. *Different Approaches to Textual Modelling*, in *Text Variety in the Witnesses of Medieval Text*. Proceedings of International Workshop. Sofia, 21-23 September 1997 (edited by Milena Dobрева). Sofia: Institute of Mathematics and Informatics.
- Greetham, D. C. 1993. *Editorial and Critical Theory: From Modernism to Postmodernism*, in *Palimpsest, Editorial Theory in the Humanities* (edited by George Bornstein and Ralph G. Williams). Ann Arbor: University of Michigan Press.
- McGann, Buzzetti. 2006. *Critical Editing in a Digital Horizon*, in *Editorial Textual Editing* (edited by Lou Burnard, Katherine O'Brien and John Unsworth). New York. The Modern Language Association of America.
- Suiter, Ted. 2013. *Why Hacking?*, in *Hacking the Academy New Approaches to Scholarship and teaching from Digital Humanities* (edited by Daniel J. Cohen and Tom Scheinfeldt). Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Articole

- Allen, Garrick V. 2019. *Digital Tools for Working with New Testament Manuscripts*, in "Open Theology", No. 5, 2019, p. 13-28.
- Roth, Camille. 2019. *Digital, digitized, and numerical humanities*, in "Digital Scholarship in the Humanities", Volume 34, Issue 3, September 2019, p. 616–632.
- Tanselle, G. Thomas. 1995. *Print History and Other History*, in "Studies in Bibliography", vol. 48, p. 269-289.

Webografie

- https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_humanities.
- <https://whatisdigitalhumanities.com/>.